

О.В. ТОКАРЧУК

Ольга Володимирівна Токарчук, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р. В ОЦІНЦІ ВЧЕНИХ ДІАСПОРИ У 20–40-ВІ РР. ХХ СТ.

У сучасний період значно посилилась увага науковців до творчого доробку українців у еміграції, це стало одним із аспектів інтересу до діяльності вчених-правників діаспори. Слід доповнити процес ґрунтовного переосмислення концепцій і тлумачень вказаної проблеми як загалом, так і окремих її елементів зокрема. Плідна наукова діяльність українців у Празі, таких як С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лашенко, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. потребує застосування нових підходів, згідно з якими діяльність вчених діаспори повинна розглядатися як закономірний наслідок тих державно-правових реалій, у яких вони перебували.

Провідною ідеєю державницького руху в еміграції стала ідея створення власних держав, оскільки саме з їх утворенням пов'язувались надії на подолання як соціально-економічного, так і національного гноблення.

Методологічною основою даної статті стали праці Б. Андрусишина, І. Бойка, А. Брехуненка, В. Гончаренка, М. Грушевського, В. Єрмоласва, А. Іванової, В. Литвина, В. Потульницького, С. Сворака, І. Скуратович, В. Смоля, Р. Стефанчука, І. Усенка та інших, які сприяють осмисленню державних, політичних, правових процесів і мають важливе значення для подальшого їх аналізу.

Метою статті є визначення внеску представників української еміграції міжвоєнного періоду у розвиток історико-правової науки, дослідження державно-правового значення договору 1654 р., тлумачення його змісту правниками і політиками в еміграції.

В основу договірних відносин між Україною і Московією лягли Переяславські статті, затверджені в Москві, так звані «мартовські статті»¹. Заглиблюючись детально в їх зміст, український правник Р. Лашенко заперечував будь-яку залежність гетьмана від московського царя. Україна та Росія були абсолютно незалежними й рівноправними сторонами; гетьман поставав як незалежний від Москви очільник самостійної держави. У поданні, направленому московському царю, Б. Хмельницький наполягав, щоб українські привілеї «права і вольності» були затверджені у хартіях з печатками. Вчений підкреслював, що навряд чи васал, залежний від свого сюзерена, ризикнув би звернутися з такою вимогою.

Р. Лашенко зазначав, що Україна не була завойована Московією. Відносини України й Росії, згідно з умовами договору, спиралися на вільну угоду; така підстава заперечує інкорпорацію, природа якої полягає в примусі, насильстві сильнішого над слабшим. Україна на підставі Переяславського договору залишала за собою власний державний устрій, свої закони («права і вольності»), що не надавалися Україні Московією, а були своїми, остання лише зобов'язувалася ні в чому їх не порушувати².

Україна мала свою територію, законодавство, незалежний від Москви державний устрій, окреме від московського уряду, надзвичайно важливе, з погляду Р. Лашенка, право відносин з іноземними державами (міжнародні функції), що дає підстави вважати: Україна не була приєднана до Москви як автономна провінція³.

У контексті висловленого В. Липинським трактування Переяславського договору переконливою є та частина, яка чітко вказувала на повну державну незалежність України. Мислитель підкреслював, що після укладення Переяславського договору «були українською дипломатією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніше лягли в основу балтійсько-чорноморської коаліції 1656 р.»⁴.

За словами В. Липинського, після Переяславського договору запорізьке військо стало державотворчою верствою – «аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на яким організація цієї нації, її держава і сила спірається»⁵.

На думку О. Ейхельмана, в 1654 р. Україна вступила в міжнародно-правовий союз з московським царем для оборони від зовнішніх ворогів як суверенна держава, зберігаючи при цьому власну державну самостійність⁶.

Зовнішні відносини з іншими державами українська сторона зобов'язувалася, як союзник московського царя, узгоджувати з останнім. О. Ейхельман називає взаємовідносини України з Росією того часу «договором союзу і гарантії», відкидаючи інші версії юридичного визначення Переяславського договору, такі як особиста і реальна унії, міжнародно-правовий протекторат та ін. Він доводить, що відносини України з московським царем були персональним зв'язком, і з падінням царської династії 1917 р. цей персональний зв'язок сам собою перервався⁷.

З боку України питання про право іноземних відносин було поставлено так, що обмеження його торкалися лише відносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як при союзних договорах, писав А. Яковлів. Одностороннє обмеження відносин з іноземними державами суперечило дійсному наміру

Б. Хмельницького. Аналізуючи текст указу царя, правник звертається до ст. 14 договору та ст. 5 в редакції 27 березня, де цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив активне право щодо Польщі й Туреччини. Але й зазначений обмежуючий царський указ усе-таки визнав право України, як окремої держави, на відносини з іноземними державами, хоча й під певним контролем Москви. Таким чином, А. Яковлів дійшов висновку, що взаємовідносини між Україною й Москвою набули характерних ознак протегованої держави до її протектора⁸.

В. Липинський вказував, що Переяславський договір став мілітарним союзом, спрямованим проти Польщі та Кримського ханства, забезпечений формою протекторату. Політична мета сторін договору була цілком різною, тому одразу для сторін не визначеною. Різниця політичних цілей проявлялася формально у перемовинах, у всіх актах і на практиці⁹.

Р. Лашенко знаходить певну логіку в «ідеї протекторату» В. Липинського, проте зосереджує увагу на відсутності зв'язку між «ідеєю протекторату» та ідеєю про рівність двох сторін у договорі. «Гетьман, – писав В. Липинський, – вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому як цареві рівному – послі московські на додержання союзу «за Государя» присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік»¹⁰. Ключову ідею договору визначив А. Яковлів: встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні забезпечується державна самостійність як зовнішня, так і внутрішня на умовах певного контролю міжнародних відносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону проти зовнішніх ворогів¹¹. Однак Р. Лашенко наголошував, що ідея протекторату як васальної залежності є запереченням ідеї рівності, оскільки беручи зобов'язання щодо захисту й оборони, держава, що захищає, природно вимагає для себе право контролю, зокрема над міжнародними відносинами сторони, яку захищають. Протекторат неминує передбачає підлеглисть, тому «держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють – залежною». Ідея протекторату тісно пов'язується з ідеєю обмеження суверенної влади тієї держави, котра опиняється під протекцією іншої¹².

С. Дністрянський вважав, що український народ об'єднав під проводом Б. Хмельницького всі українські елементи в єдину державну організацію і проводив після Переяславського договору визвольну боротьбу в умовах гетьманщини. Разом із тим козацька держава постала як результат протидії економічному визиску і експлуатації, що не дозволило вченому зарахувати український народ княжого або козацької доби до свідомого суспільного зв'язку^{13,14}. «Тоді, однак, коли це діялося не було ще цього психічного чинника, який по модерним поняттям вяже народ або націю в особній спільний зв'язок – був український народ, як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок у противності до держави. Народ (або нація) став свідомим суспільним зв'язком щойно, процесом історії останніх століть як протест проти територіальної самовлади держави»^{15,16}.

Визнання гетьманом морального авторитету царя полягало в координації зовнішньої політики гетьмана з інтересами свого союзника царя. На підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без згоди царя вступати у відносини з турецьким султаном і польським королем, а «послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусів затримувати і писати про них цареві»¹⁷. Р. Лашенко не вбачав тут обмеження суверенітету, оскільки загалом право дипломатичних відносин гетьмана з турецьким султаном і з Польщею залишалось непохитним.

Уклавши договір з московським царем, Б. Хмельницький не розірвав договірних відносин з Кримом і Туреччиною, вступав у відносини з іншими державами, стверджував А. Яковлів. Так, у 1655 р. він провів переговори про союз зі Швецією проти Польщі з послом шведської королеви Данилом Калугером¹⁸.

Гетьман, як носій верховної влади незалежної держави, до самої смерті вільно користувався правом відносин з іноземними державами. Проаналізувавши дипломатичні документи, А. Яковлів пише, що Б. Хмельницький перебував у дипломатичних відносинах із курфюрстом Бранденбурзьким, Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, причому перемовини вів самостійно, не повідомляючи царя¹⁹.

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Б. Хмельницького як самостійну державу. Гетьман провадив «розгалужену міжнародну діяльність, мав дипломатичні зносини з різними державами, листувався з ними, укладав договори, обмінювався посольствами. Монархи та князі зверталися до гетьмана, називаючи його «приятелем», «другом», «братом» – так було прийнято в стосунках між главами держав». Таким чином, іноземні монархи, незважаючи на договір 1654 р., трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана – як самостійного правителя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як протекцію в тодішньому розумінні, часто номінальну, і договір не стояв на перешкоді їх дипломатичних відносин з Україною на високому державному рівні²⁰.

А. Яковлів констатував, що в політичних актах ХVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З договору 1654 р. юридичні стосунки пов'язують не запорізьке військо та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну та царя Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу²¹.

Звинувачуючи московський уряд у державно-правовому підкоренні України, яка в другій половині ХVIII ст. була перетворена з рівного союзника, самостійної політичної одиниці на ряд окремих російських губерній, О. Ейхельман висловлював думку, що цей односторонній акт за всіма канонами державно-правової

термінології став державним переворотом, тобто протиправним актом. Незважаючи на русифікацію, переслідування української культури і національної самобутності українського народу, останній свято зберігав свої національні традиції та свою національну ідеологію, не менше ніж поляки, грузини, вірмени, фіни²².

Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то варто вказати, що, на погляд правника А. Яковліва, статті розміщено не в логічній послідовності й без зв'язку; статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, а статті, які торкаються цілої держави, вміщено між статтями, що трактують окремі стани населення, про їх окремі «права й вольности». Внаслідок цього основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина та яку вони ставили основу проекту договору з Москвою, замаскувалася питаннями, менш важливими, котрі було підкреслено й висунуто на перший план²³.

Ідея *зовнішньої незалежності*, висловлена в наступних статтях договору: «ст. 6 – право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду; ст. 14 – право закордонних відносин України з іноземними державами з обов'язком повідомляти царя-протектора про справи, які будуть йому ворожі; в ст.ст. 15, 16 – про виплату цареві данини (трибуту), так як прийнято на інших територіях, «як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської земель», певною одноразовою сумою – «ціною відомою», або ж шляхом збирання «доходів» через міських урядників; ст.ст. 13, 17 – непорушність прав і привілеїв всього населення України без різниці приналежності щодо певного стану та про підтвердження цього царськими грамотами; ці статті, – підкреслював А. Яковлів – неточно сформульовані, але зміст їх такий, як зазначено. Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 – грошову оплату командному складу козацького війська – полковникам, сотникам, осаулам і козакам»²⁴.

Дослідники вищеозначеної проблеми в сучасний період схиляються до думки, що не існувало жодного Переяславського договору 1654 року. Відбулася у 1654 р. лише нечисленна Переяславська рада декларативного характеру. Це була однобічна присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. Український уряд у Переяславі не отримав офіційного документального акта, який би визначив умови об'єднання двох держав. Українські вчені зауважують, що Б. Хмельницький зі старшиною проявив наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Москвою, оскільки хотіли узаконити суверенітет Української гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного воєнного союзу з Москвою²⁵.

В. Липинський писав, що «акт Переяславської Умови, як символ відділення України від Польщі, її державного унезалежнення, став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорозького була вже Гетьманом на Україні наладжена... І в дозрілій уже до самостійности життя по переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми»²⁶. Переяславський договір укладався в момент, коли Україна вже перейняла й закріпила у своїх державних формах уклад західного, хліборобського, осілого життя, витворені у попередні століття під впливом західної європейської цивілізації. Договір, захищаючи Україну перед натиском Польщі, на думку В. Липинського, одночасно відривав її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Потрібно було забезпечити тодішню європейську українську цивілізацію «Малої Русі» від знищення, яке загрожувало їй з боку тодішньої азійської московської цивілізації «Руси Великої», а разом з тим скріпити союзом з Москвою спротив України проти ополячення, яке вела за собою європейська Україна. Саме в цьому В. Липинський вбачав головне завдання творців української держави – «велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування нації української було неможливе»²⁷.

З огляду на важливе державно-правове значення договору 1654 р., встановлення його точного, правдивого тексту, тлумачення змісту та юридична оцінка були предметом досліджень багатьох істориків, правників і політиків, як російських, так і українських. Історики права в еміграції, аналізуючи умови Переяславського договору, не дійшли одностайності щодо юридичних підвалин угоди, але в своїх оцінках залишалися на позиціях не підтримки підходів, згідно з якими українсько-російський договір 1654 р. оцінювався як «возз'єднання» або «інкорпорація» двох країн; у їхньому баченні українська держава продовжувала існувати як самостійна одиниця.

¹ *Лашенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. Окремий відбиток з ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського / Р. Лашенко. – Прага: Наклад українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі, 1923. – 28 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / уряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – 796 с.

⁵ *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Нью-Йорк: Видавнича корпорація «Булава», Відень, 1920. – 304 с.

⁶ *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.

⁷ Там само.

⁸ *Яковлів А.* Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів: історико-правнича студія з нагоди 300-річчя договору (1654–1954). – Нью-Йорк: Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. – 126 с.

⁹ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / уряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – 796 с.

- ¹⁰ Лащенко Р. Вказана праця.
- ¹¹ Яковлів А. Вказана праця.
- ¹² Лащенко Р. Вказана праця.
- ¹³ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – 796 с.
- ¹⁴ Дністрянський С. Загальна наука права і політики / Станіслав Дністрянський. – Прага: наклад українського університету в Празі, 1923. – Т. I. – 400 с.
- ¹⁵ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – 796 с.
- ¹⁶ Потульницький В. Вказана праця.
- ¹⁷ Лащенко Р. Вказана праця.
- ¹⁸ Яковлів А. Вказана праця.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність / О. Апанович. – К.: Варта, 1994. – 96 с. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Apanovych/Ukrainsko_rosiiskyi_dohovir_1645_roku/
- ²¹ Яковлів А. Вказана праця.
- ²² В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – 796 с.
- ²³ Яковлів А. Вказана праця.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Дністрянський С. Вказана праця.
- ²⁶ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – 624 с.
- ²⁷ В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – 624 с.

Резюме

Токарчук О.В. Переяславський договір 1654 р. в оцінці вчених діаспори у 20–40 рр. ХХ ст.

У статті подано оцінку Переяславського договору 1654 р., тлумачення його змісту правниками і політиками в еміграції між двома світовими війнами. На основі праць українських мислителів з'ясовано історико-правові підстави української державності. Визначено, що Україна мала незалежний від Москви державний устрій, окреме право відносин з іноземними державами.

Ключові слова: Переяславський договір 1654 р., Б. Хмельницький, козацька держава, український народ, державний устрій, міжнародні відносини.

Резюме

Токарчук О.В. Переяславский договор 1654 г. в оценке ученых диаспоры в 20–40 гг. ХХ в.

В статье приведена оценка Переяславского договора 1654 г., толкование его содержания юристами и политиками в эмиграции между двумя мировыми войнами. На основе трудов украинских мыслителей выяснены историко-правовые основания украинской государственности. Определено, что Украина имела независимый от Москвы государственный строй, отдельное право международных отношений с иностранными государствами.

Ключевые слова: Переяславский договор 1654 г., Б. Хмельницкий, казацкое государство, украинский народ, государственное устройство, международные отношения.

Summary

Tokarchuk O. Pereyaslavsky contract of 1654 in assessment of scientists of diaspora in 20–40 of the XX century.

In article assessment of the Pereyaslavsky contract of 1654, interpretation of its contents by lawyers and politicians is given in emigration between two world wars. On the basis of works of the Ukrainian thinker's historical legal grounds of the Ukrainian statehood are found out. It is defined that Ukraine had the political system, independent of Moscow, the separate right of the international relations with foreign states.

Key words: Pereyaslavsky contract of 1654, B. Khmelnytsky, Cossack state, Ukrainian people, state system, international relations.